

JELENCZKI ISTVÁN: ESZMÉLET UTÁN I-IV.

(2001-2004)

Elégia József Attila életéről

Ez áll a videó-kazetta dobozán. Nem film-elégia, nem dokumentumfilm, hanem elégia. Ez a költői műfaj – mint az irodalomórák emlékeiből tudjuk – ellentétben a dallal vagy az ódával, nem friss élményekből táplálkozik, hanem a visszaemlékezés során feltámadó érzelmeket szólatatja meg, általában melankolikus hangulatban. József Attilára nem jellemző a csendes, szomorkodó elmélkedés a múlt visszfényeiben.

Az elégia elnevezés azonban nem emiatt nem igazán szerencsés. Hanem azért, mert ez a mű nem elégia. Nem feladatom, hogy meghatározzam a műfaját, sőt azt sem, hogy szükséges-e még egyáltalán ilyesmi, hiszen fölborult már régen minden forma, minden formarendszer. Az sem célom, hogy az elégia szóhasználat miatt bíráljam, vagy az "Eszmélet után" címadás miatt elismeréssel dicsérjem a filmet. Csak bemutatni szeretném, hogy mi ez a portéka, amit megtekintésre ajánlok, sőt, amit kiválóan alkalmasnak tartok arra, hogy a létünkéről való eszmélkedés alapjává váljon.

Nos, ha emiatt mégis meg kell neveznem, hogy mi ez, amiről szó van, akkor azt mondom, hogy ez a mű irodalomtörténeti dokumentumfilm és azon kívül vádirat. Vitatkozzanak az irodalomtörténészek arról, hogy ez a kettő összefér-e egymással, vagy sem, legfeljebb majd akad, aki arra jut, hogy ez – éppen e kettőssége miatt – nem irodalomtörténet, hanem József Attila életének tényeit és verseit, valamint ezt értelmező értelmiségiek nyilatkozatait felvonultató "játékfilm".

A film prologusa, vagyis még a címfeliratot és a cselekmény kezdetét megelőző beszéde, hosszú szünetek közé tagolva, a következőképpen hangzik:

- „– Megöltök.
– Vajon arányos-e most hozzám minden, ami van?
– Megöltetek.
– Megöltök.
– Vajon arányos-e most hozzám minden, ami van?
– Megöltetek.
– Megöltök.
– Vajon arányos-e most hozzám minden, ami van?
– Megöltetek.
– Megöltök.
– Vajon arányos-e most hozzám minden, ami van?
– Megöltetek.”

Vélhetjük, hogy mindez erős drámaiságot hordozó lírai bevezetés, amelyben csillagok és csillagrendszerek, kő-Krisztus, Földgolyó, erdő, patak, forrás, fűszál, harmatcsepp, elshunó éjjeli vonatok fülke-fénye, Nap és Hold káprázatos szépségű képei, népzenei ihletésű modern zene és az idézett mementó együtt zuhog ránk, kiegészülve még az inggel, József Attila vonatkeréktől tépett ingének látványával. (Ugyanezek a képek egyébként más hasonló tárgyúakkal vegyülve már ismerősként vissza-vissza térnek a filmben.) Gondolhatjuk tehát, hogy egy lelki rávezetésül szolgáló „világtükröt” látunk-hallunk, amely nem függ össze szorososan a mű egészének tartalmával. Gyanús, hogy ehhez azért nem kellene négyszer elmondani, hogy "Meg-

öltök" és négyszer azt, hogy "Megöltetek", azaz összesen nyolcszor szemközt vádolni minket, de azért itt még kételkedhetünk. Az első részt követően, a második rész – aztán a harmadik és negyedik rész – elején újból ugyanezt halljuk, akkor feltevesünk bizonyossággá válik: vádolnak minket és vádolják ezt a titokzatos nagy egyetemességet, amelyik a galaxisok és természeti képek formájában jelenik újból és újból meg.

A film a *Kései stratóval* kezdődik, Latinovits Zoltán és Ruttkai Éva különös kánonban mondják ezeket a súlyos sorokat, miközben fotókat látunk Attiláról, a Mamáról, szereleméről, s ismét a természetről.

„Ha küzd, hát abba, ha pedig kibékül,
ebbe fog belehalni.”

– mondják, miközben a színész király és a királynő fényképét mintegy átfogja József Attila nagyobb méretű fotója. Ruttkai óvó szeretettel befelé néz, Latinovits zárkóztottan és konokul kinéz a képből, mint aki maga is halálra ítélt.

Majd Simon Péter szaval két sort immár „élőben”, szemtől szembe nézve velünk:

„Pokolbeli gonosz tenger vonagló agyunk,
s világtalan angyalaink mi magunk vagyunk.”

Az első saját mondandóval megszólaló közreműködő: dr. Bagdy Emőke, pszichológus. Martin Buber filozófusra hivatkozva mondja a következőket:

„Az angyal ráteszi születésünk előtt a tilalmat az ajkunkra. 'Ne mondd el, amit tudsz és amit odaát láttál, hallottál, tapasztaltál!' A tilalom nyomát itt őriztik eme bevágásban – mondja a száján keresztbe téve és belehelyezve a mutatóujját az orra alatt és az állán futó mélyedésbe. – Érvényes mindannyjunkra. És, aki áthágja, az nehéz sorsra ítélt. Az halálra ítélt.”

Kemény szavak, keményen kinyilvánítva. Ennek ellenére, még mindig megfordulhat a fejünkbe, hogy hát persze, a végzet és a világmindenség hatalmas rendszerébe helyeződik a kicsiny egyéni sors, még akkor is, ha ez az egyén egy világrengető géniusz. A film azonban, rátérve József Attilának, illetve még előbb, a szüleinek élettörténetére, mindenütt következetesen bemutatja ezt a „nehéz sorsra ítélt”-séget. A román névből Józsefi Áronra magyarosító apa szorgalmas, megbízható, alkoholt nem fogyasztó, vallásos és templomba járó szappangyári munkás volt. Etus szerint – mint a filmben dr. Czeizel Endrétől megtudjuk – ő fedezte fel a rózsaszínű pipereszappant. Erre, egy gyermekkori emlékfoslánynál nincs erősebb bizonyíték, azt viszont tudni lehet, hogy ügyes-kezü, nem rosszul kereső ember volt, aki önállóítani szeretete volna magát és erre meg is volt az esélye. A századfordulás munkás viszonyokhoz képest elég jó körülményeket teremtett a családjának és feleségének, aki együttélésük végéig nem dolgozott. A megelőző élettársi kapcsolatot is számítva csaknem másfél évtizede éltek együtt és hat gyerekük született. (Közülük hárman nem maradtak életben.) Tehát nem egy könnyelmű kalandor volt, aki továbblép valamiféle futó kalandból. Aztán mégis eltűnt egy kantinosnővel az ismeretlenbe. Egyszerűen egyik este nem ment haza.

1919 karácsonyán, Attila 14 éves korában meghalt az édesanyja.

Nem csak kisgyerekkorában beszél meg az öcsödi nevelői a szomszédokkal, a gyerek füle hallatára, hogy Attila név nincs, a nevek kálváriája visszatér. Amikor Jolán férjhez megy, Makai Ödön nem meri feleségének proletár származását bevallani, ezért L. Lüsü nevű erdélyi menekültként mutatja be. Etus – nem rokonként feltűntetett – szobalányként dolgozik náluk, Attila is ott lakik és testvérüket "Lüsü nagyságos asszonyként" szólítják.

Mindez a film első részének talán a negyede, tehát az egész filmnek igen kis hányada. Nem követjük tovább az eseményeket, nem csak azért, mert megközelítően sincs hely a további beszámolóra, hanem azért sem, mert nem lenne szerencsés helyettesíteni a megnézését.

Több részletet átvesz a film Fehér György „József Attiláról kortársai” című korábbi dokumentumfilmjéből, így olyanokat is hallhatunk, akik ebben a században már nincsenek közöttünk. Irodalomtörténész, pszichiáter, pszichológus, orvos genetikus, testvér és számos kortárs szólal meg, versek és önéletrajzi írások felhasználásával halad előre a széles folyam, és rajzolódik ki az a kép, amely szerint József Attila nem volt beteg, hanem önmaga is, a barátok, a szerelmek, a hivatalosságok, a könyvét nem megvásárló olvasók is és mindenki, akihez köze volt, szinte közös erővel terelte-taszította a pusztulás felé.

A filmben szereplők egyértelműen tagadják a skizofréniát, szélsőséges hangulatokról, idegösszeomlásról, idegállapoti háttéréről beszélnek, de nem betegségről.

„Soha életében az édesapám Attilát nem tartotta beteg embernek” – mondja Cserépfalvi Katalin. A szakemberek finomabban fogalmaznak, de nem másképpen.

1937. szeptember 3-án – amint Czeizel Endre meséli – József Attila hirtelen elhatározással megkéri a látogatóban nála lévő Flóra kezét, a lány pedig váratlanul igent mond. S akkor József Attila azonnal meggyógyul, és rövid időn belül egészségesen elhagyja a szanatóriumot. Amire természetesen egy valóságosan beteg ember nem képes. Kap Cserépfalvi Imrétől francia fordításokra előlegként 600 pengőt, amivel már felkereshetné a családot hivatalosan megkérni Flóra kezét. Ez az a 600 pengő, ami aztán rejtélyesen eltűnik. Egy változatot hallunk arra, hogy mi történhetett, de végül is biztosat nem tudhatunk.

Titkok, sors-szerűen bekövetkező szerencsétlenségek és sors-szerűen bekövetkező emberi cserbenhagyások. A film egyetemességre utaló képeivel, az istenes versekkel és néhány nyilatkozattal egy misztikumba hajló sorsszerűséget, "megmáshíthatatlan elrendeltetettséget" lebegtet végig a történeten. Az érthetőség kedvéért nyersen és kendőzetlenül azt is lehet mondani: egy modern áldozati rítus körvonalait sejteti. Elsősorban ezért állítom, hogy több mint dokumentumfilm és több mint szomorkás emlékezés. Lehet persze ezt a szinte transzcendens eredetű predestináció felfogást nem szeretni, de két erényét ezzel együtt is el kell ismerni a filmnek. Hatalmas ívben és aprólékos kidolgozottsággal vonultatja fel az elméletet és az azt – szerinte – igazoló eseményeket. Továbbá bemutatja a történetet, amelyik valóban így zajlott le, illetve így is zajlott le. A „nagy mátrixban” egészen más logikájú történés síkok rakódnak egymásra, de az eseményeknek a film ábrázolta sűrű szövődése is létezett, és most felszínre került.

Hogy milyen okok álltak ezen események mögött? Ezt azért nem csak József Attila kálváriája esetében nem látjuk egészen világosan. Talán a kollektív tudattalan jungi archetípusai mozdítják annyi cselekvő tetteit ebben a modern megváltástörténetben. Esetleg a XX. század első éveiben még valamennyire pulzáló korábbi eszmerendszerek végleges kimerülése kényszeríti a legjobbakat arra, hogy következetesen bezárkózzanak egyéni megváltástörténetükbe. Azt nem felejtjük, hogy József Attila eszmélkedésével pontosan fordított arányban borult el a horizont és csúszott a „fasiszta kommunizmus”, valamint a fasiszmus irányába. Tehát minél érettebben és élesebben látott, annál riasztóbb volt a látvány.

Eszmék, kulturális minták, archetípusok, predestináció külön vagy együttesen alakítja a társadalmi mozgásokat, az valóban sodró erejű következetességgel formál ki olyan szörnyű forgatókönyveket, amelyeket szerepüket tökéletesen alakító színészként mindnyájan eljátszunk, aztán utólag elborzadunk, hogy mit tettünk. S ezt a folyamatot kiválóan bemutatja a film. Megöltük és valószínűleg ma is megölnénk, aztán leborulunk, gyászoljuk, szobrot állítunk, ünnepeljük a születésnapját és szavaljuk verseit. Tiszteljük és minden bizomnyal majd szentté avatjuk azt a II. János Páót, aki mindig felemelte a szavát a békéért, és tekintélyének teljes súlyával fellépett minden öldöklés ellen. Zúgnak a harangok, vonulnak a gyászoló tömegek, sorakoznak a televíziós különkiadások (még maga Bush elnök is gyászol), miközben támogatjuk azt a háborút, ahol rakétákkal lönek nőkre és gyerekekre, s az iraki halottak szó szoros értelmében számolatlanok.

A film idézhetné Carl Gustav Jungot is:

„Csak semmi pszichológia!

Ez a kalandorkodó túlzás még valamiféle önismeretre és belátásra döbbsentené az embereket! Akkor inkább a háborút, amelyben mindig a másik a bűnös, és senkinek sem kell látnia, hogy az egész világ megszállottan éppen azt cselekszi, amitől fél, és ami elől menekül.”

Dr. Tverdota György, a filmet végigvezető irodalomtörténész pontosan bemutatja a szentté válás állomásait. Az első mozzanatok a költő halálának a pillanatában lezajlottak.

„1937. december 5-én temették el Balatonszárszón. Pénteken halt meg és vasárnap temették el. A kortárs kritika nem egyszer leírta a krisztusi párhuzamot, hogy Nagypéntek volt a halál napja és Húsvét Vasárnap halottaiból feltámadott. Valóban igaz...”

Ez a december 5-i temetés valóban a feltámadásának a napja volt. Egy héten belül ebből az addig majdnem teljesen ismeretlen fiatal értelmiségiből az ország legismertebb és legelismertebb költője vált. Tehát egy hét alatt valóban megtörtént a csoda, és nagy költő lett.”

*

Ajánlom a kétkazettányi anyag közművelődési, oktatási használatát. Mint láttuk, messzire vezethetnek a film tanulmányai, tehát alkalmas viták, beszélgetések alapjául, de nézhető csak irodalomtörténetként is, hallgathatóak külön a költemények és a dokumentumok is. A vereseket Latinovits Zoltán és Simon Péter mondja. Női hang: Tóth Zsóka (kolleganőnk), férfi hang: Soltész Tibor.